

Munkaügyi fogalmi rendszerek és a censzusok

Dr. Laky Teréz,

a Foglalkoztatási Hivatal Kutatási Iroda tanácsadója

Számunkra, akik a gazdasági folyamatokat – esetemben a munka világának folyamatait – vizsgáljuk főként a statisztika segítségével, a censzusok adatai kötik össze a múltat a jelennel. A nagyjából tíz évenként megismételt népszámlálások adatai rajzolják ki a trendeket és jelzik az évenként esetleg nem is igazán érzékelhető, de hosszabb távon jól kivehető változások mértékét és irányát.

Talán feleslegesek is a példák, ezért csupán egyet említek, a keresők átcsoportosulásának folyamatát a gazdaság három szektora: a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások között. A folyamatot bemutató, a múlt század kezdetétől lezajlott nagyjából tíz census foglalkoztatási adatai a gazdaság modernizálódásának folyamatát tükrözik: azt, hogy szinte censzusról censzusra követhetően hogyan fogyott máig a tizedére a mezőgazdasági keresők egykor 60%-os aránya; illetve hogyan nőtt meg az ipari, majd később mindkét szektor foglalkoztatási aránycsökkenésével a szolgáltatásokban dolgozóké, elérve a nemzetközi összehasonlításban ugyan nem túl magas 60%-ot, ami azonban mégis akkora már, mint száz éve volt a mezőgazdasági foglalkoztatás.

A múltat a jelennel összekötő censzusok között a hidat a fogalmi rendszerek jelentik.

Bizonyos, hogy a saját területe fogalmi rendszereivel minden szakértőnek megvan a maga gondja. Hogy igazán egyszerű példát idézzek: tíz évvel ezelőtt valószínűleg még eléggé egyértelmű volt a „telefonellátottság” meghatározása. Ma azonban, amikor minden második, harmadik úti társunk a buszon előkapja a mobilját, és az utcán hátrafordulunk, hogy nekünk szóltak-e, létezik-e még az az egyszerűen meghatározható civilizációs mutató, hogy „a háztartások telefonellátottsága”?

Saját területemnél maradva: azt hiszem, a munka világában különösen sok a megváltozott tartalmú, elbizonytalanodott fogalom. Mint köztudott, a társadalmi folyamatoknak a statisztikai számbavételhez szükséges, mondhatnám pragmatikus fogalmakba foglalása sohasem egyszerű a társadalmi jelenségek összetettsége, gyakran nehezen megragadható lényege és foly-

tonos változásai miatt. A munka világát bemutatni kívánó fogalmaink folytonos változtatásokra, korrekciókra szorulnak.

Ma, mint ebben a körben valószínűleg köztudott, a foglalkoztatáspolitikában párhuzamosan kétféle fogalmi rendszerrel dolgozunk: az egyik az ország saját szabályain, a másik a nemzetközileg elfogadott, és a nemzetközi összehasonlításokra alkalmas fogalmi rendszeren alapul (ezt alkalmazza pl. a munkaerő-felmérés /Labour Force Survey/). A két fogalmi rendszerben eltérően értelmeződnek olyan alapvető fogalmak, hogy ki a foglalkoztatott, ki a munkanélküli, ki a gazdaságilag inaktív.

Ráadásul egyik sem tudja jól követni a munka világának felgyorsult változásait. A hazai még túlságosan tapad a szocialista gazdaság sajátos foglalkoztatási viszonyaihoz, a nemzetközi pedig a nálunk gazdaságilag jóval fejlettebb országok, azon belül is gyakran az ún. jóléti államok gyakorlatához. De egyik fogalmi rendszerben sem megoldott például a kettős státuszúak (mint pl. az egyre természetesebbé váló diákmunka, vagy a nyugdíjasként hivatásszerűen, de sehol sem regisztráltan végzett mezőgazdasági munka) besorolása. Évek óta tudjuk, hogy pl. a hazai rendszeren alapuló munkaerőmérés ezeket egyáltalán nem méri, a kérdőíves felmérésen alapuló munkaerő-felmérés során pedig a tizedét sem vallják be, mert félnek a megadóztatástól.

De talán leglátványosabb és a legismertebb példa a munkanélküliség meghatározása, amiben – a kétféle definíció következtében – évek óta százezres nagyságrendű a különbség, amely most már, a munkanélküliség csökkentésével, csaknem egyharmadnyi a két sokaság között. A munkaerő felmérés szerint a ráta 6% alatti, a hazai besorolás szerint csaknem 9%. Nem csoda, hogy a politika évek óta csak a kisebb rátáról kíván tudni, csak azt használja, a hazai szabályokon alapuló magasabb rátát pedig ki se számítják, így hivatalosan nem is létezik.

Fogalmi rendszereink elbizonytalanodott természetét a szakértők jól ismerik, de hovatovább már csak ők tudják, mi mit jelent, mi mivel hasonlítható össze. A politikusok érdeklődése mindeddig roppant szerény volt, kevesen veszik a fáradságot, hogy az új fogalmakból valamit is megértsenek. (Ijesztő példa, hogy az Országgyűlés Foglalkoztatási Bizottságának vezetője a ciklus végén – nem mondom meg, hogy melyik ciklusban – nem tudta, hogy a munkanélküliség mérése kétféle definíció szerint történik – így tárgyalták meg a foglalkoztatáspolitikát érintő törvényeket.) Az átlagos állampolgártól nem is várhatjuk el a meghatározások ismeretét, de kétségtelen, hogy feltételezései tükröződnek a cenzusok során adott válaszaikban is.

Ismét egy példa: a szocialista rendszerben felnőtt honfitársaink többsége számára a foglalkoztatottság, a kereső foglalkozás tulajdonképpen a hagyományos, határozatlan időre szóló, teljes munkaidős állást jelenti. Az alkalmilag, nem rendszeresen, és különösen az egyórányi, fizettség ellenében végzett munkát nem tekinti foglalkoztatottnak. Hasonlóan: számos ok miatt azt sem vállalják, hogy ők munkanélküliek. Nem, vagy csak ritkán tekinti magát munkanélkülinek a diák, a nyugdíjas, vagy a családjára szoruló eltartott, noha szeretne dolgozni, de a munkaerőpiac állapota miatt lemondott arról, hogy munkát keressen. A munkaerő-felmérés kimutatja ugyan a passzív munkanélkülieket, de rajtuk kívül több százezer munkalehetőségre váró férfi és nő az inaktívok között szerepel.

Az idézett példák persze a jelen gondjairól szólnak, létezésük következtében azonban az előző időszakokkal történő összehasonlítás cenzusról cenzusra nehezebbé válik. Valószínűleg egyebek között éppen az összehasonlíthatóság érdekében próbál meg a statisztika a régi fogalmi rendszerekhez ragaszkodni, amennyire lehet, azokkal tovább építkezni. Csakhogy a régi fogalmak lassan kiürülnek. Képesek vagyunk ugyan használni és némileg újraértelmezni bizonyos fogalmakat, például az „aktív kereső – inaktív kereső – eltartott” fogalmát, de csak akkor, ha tudjuk, hogy értelmezésük mi mindenben tér el a maitól. Például hogy az aktív keresők között még az 1949. évi census során is szerepeltek a gyerekek (több mint 55 ezer, legfeljebb 13 éves fiú és lány); hogy évtizedeken át a mezőgazdaságból élő családokban általában csak a férfiak minősültek aktív keresőnek, a nők pedig egyes időszakokban eltartottnak, más időszakokban, a kérdező biztostól függően, segítő családtagnak, noha a falusi családok tradicionális munkamegosztása a gazdasági tevékenységekben is megkövetelte a nők teljes munkaidejének felhasználását stb. S itt csak a legfontosabbak, a kulcsfogalmak megváltozott tartalmát idéztem. A közelmúltig, de évtizedeken át használt fogalmi rendszer azonban erősen beivódott a gyakorlatba, és a más területeken dolgozó statisztikus kolléga közül ma is sokan a régi fogalmi rendszert használják.

A legutóbbi népszámlálás – amennyire meg tudom ítélni – átvette a foglalkoztatáspolitikai új, nemzetközileg ajánlott fogalmait a foglalkoztatáspolitikai új fogalmaihoz. Mint a statisztikát a munkához nélkülözhetetlennek tekintő, állandó felhasználó ezt a törekvést nem csak elismerni, de bátorítani is szeretném. Mégpedig elsősorban a censusoknak nem csupán a múltat a jelennel, hanem a jelent a jövővel is összekapcsoló szerepe miatt.

Ha telefonnal rendelkező háztartások számát sem könnyű ma megállapítani, sokszorosan nehezzé vált jól értelmezhető kategóriákban gyűjteni a munka világának megannyi új jelenségét. Köztudott, hogy a munka világa – benne a tevékenységek, az eszközök, a szereplők, a viszonyok – mindig változtak, és hogy a változások a második világháborút követően erősen felgyorsultak és széles körűvé váltak. Ezúttal reménytelen is lenne a példák felsorolása a tevékenységek, szakmák kihalásától az újak megjelenéséig, a munkaeszközök tömegének cserélődésétől a szereplők körének átalakulásáig, az új munkahelyek sokféle új jellemzőéig stb.

Az egyetlen, amit mégis megemlítek: a foglalkoztatás, a foglalkozási viszonyok változásai. A fejlett országokban az ipari termelés – és különösen a tömegtermelő nagyipar – átalakulásával és visszaszorulásával, a szolgáltatások növekedésével újfajta – rugalmasnak, a hagyományoshoz képes atipikusnak is nevezett – foglalkoztatási igények jelentek meg: a meghatározott időre (például egy-egy szezonra), a törvényesnél rövidebb munkaidőre (például napi, heti vagy havi néhány órára) szóló munkavégzés, vagy az önállóként végezhető, főként szolgáltatási tevékenységek sokasága, a javító-szerelő munkáktól a háztartásoknak végzett alkalmi munkáig. A különféle munkák jó része másodfoglalkoztatásként is végezhető.

Az Európai Unióban évek óta három, atipikusnak nevezett munkavégzést figyelnek meg a munkaerő-felmérések keretében: a meghatározott időre szóló alkalmazást, a részmunkaidőt és az önállóként végzett munkát. Ma a különböző országokban különböző arányokban, ám a foglalkoztatottak csaknem fele ilyen módon dolgozik. Arányuk 1985-ben a keresők valamivel több mint egyharmadát tette ki.

A fentiekén túl is létező és terjedő számtalan egyéb forma (mint a közvetítő ügynökségek által kölcsönzöttek, az ügynökségnél foglalkoztatási kötelezettség nélküli (0 órás) alkalmi megbízáásra várók, az otthon dolgozók stb.) arra készítette az európai szintű statisztikai szervezeteket, hogy megkíséreljék tipizálni ezeket a formákat, illetve számba venni az így dolgozókat. (Egy angliai kutatás¹ megállapítása szerint a munkaerő-felmérések jelentősen alábecsülik az így foglalkoztatottak létszámát; véleményem szerint valószínűleg azért, mert a teljes munkaidős foglalkoztatás viszonyai közepette szocializálódott megkérdezettek is ritkán tekintik ezeket „foglalkoztatásnak”.)

Az Európai Gazdasági Bizottság statisztikai bizottsága, az Eurostat, és az ILO statisztikai hivatala 2000 májusában tartott szemináriumán megfogalmazódott felismerés nyomán, miszerint szükséges fejleszteni a foglalkoztatás atipikus vagy alternatív formái fogalmi kereteinek és tipológiájának kifejlesztésére, már megjelentek az első tanulmányok.² Azaz: megkezdődött egy új, fontos jelenség statisztikai feltérképezése, és ebben lesznek feladatai a hazai statisztikának is. (Egyebek között például kívánalom, hogy minden ország dolgozza ki a fogalmi rendszernek megfelelő, de a saját országa viszonyaihoz illeszkedő végrehajtási eljárást, a kérdéseket és válaszlehetőségeket stb.)

Minderre nem elsősorban a számbavétel miatt van szükség, hanem azért, mert megállíthatatlanul változnak az alkalmazási formák. Akár örülünk neki, akár nem, a 19. század végétől terjedő és a 20. század közepére általánossá váló teljes munkaidős, esetleg egész életre szóló alkalmazotti munkaviszony visszaszorulóban van, kezdik kiszorítani az új formák. Az Európai Unióban az elmúlt néhány évben lényegében csak részmunkaidős állások keletkeztek. A folyamat – bár számos ok miatt lassabban – Magyarországra is elérkezik (bizonyos értelemben már itt van, bár még csak a háttérben, a szervezett gazdaságon kívül). Tudnunk kell azonban, hogy visszafelé nincs út; a jövő a legkülönbözőbb foglalkoztatási formák terjedését hozza.

Valójában ez a felismerés érzékelhető a statisztikai fogalomalkotás új törekvéseiben. A nemzetközi szervezetek, első helyen az ILO, a megfelelő (decens) munkahelyek meghirdetésével azt kívánja elérni, hogy az új formában dolgozók is megkaphassák mindazt az előnyt, amit most a hagyományos formákban dolgozók a munkafeltételekben, a munkakörülményekben élveznek. Magyarországon, mint említettem, egyelőre alig érzékelhető az atipikus foglalkozások jelenléte. Nem jelennek meg a szervezett (bejelentetten végzett, adózó) gazdaságról szóló statisztikákban, legfeljebb szórványosan, véletlenszerűen. Pedig sokan vannak – csak éppen rejtőzködnek, elsősorban a munkát sújtó magas adóterhek miatt. Az alacsony szintű (kimutatott) foglalkoztatás, és a magas arányú inaktivitás önmagában is jelzi létezésének szükségszerűségét – e nélkül valószínűleg tömeges lenne a szegénység; így pedig az emberek megélnék

¹ {B.Burchell, S. Deakin, S.Honey: The Employment Status of Individuals in Non-standard Employment, University of Cambridge, 1999.}

² A.M.Greenwood-E.Hoffmann (ILO, Bureau of Statistics) CES/SEM.48/3/Rev.1. 13 May 2002; és : Decent work and the informal economy Report VI to the International Labour Conference, 90th Session 4-20 June 2002; valamint Temporary employment: Characteristics, benefits and dynamics in: Employment Outlook OECD 2002

valahogy. A tapasztalatokat számos statisztikai felvétel – pl. a mezőgazdasági mikrocenzus eredményei,³ az időmérleg-vizsgálatok adatai – támasztják alá.⁴

A ma már észlelt jelenségek a legközelebbi népszámlálás során a foglalkoztatottság kategóriáinak alakítói lesznek, formálói a jelent a múlttal és a jövővel összekötő láncnak.

A magyar statisztika híres arról, hogy munkájával – egyebek között fogalomalkotásával, módszereivel – mindig a nemzetközi statisztika élvonalához tartozott, Európa-szerte tanult és tanított. Most már számos területen, és így a népesség gazdasági aktivitásának rendszeres felmérésében is az OECD-országokkal, ezen belül az EU-val azonos elvek szerint, azonos módszereket alkalmazva halad együtt. Az persze, hogy a magyar foglalkoztatáspolitikát miként illeszkedik majd a fő nemzetközi trendekhez, a legkevésbé a statisztikusokon múlik.

Műhelyek Lánca,

a KSH Népszámlálási Kézikönyv

1. kötet, 1. fejelet

A népszámlálások és a népesség-előrebecslések közötti kapcsolatot három kérdésfelvetés alapján vizsgáljuk meg.

- 1) Cenzusok, mint a demográfiai előrebecslések alapjai
- 2) Cenzusok, mint a demográfiai előrebecslések ellenőrzési pontjai
- 3) Cenzusok és a demográfiai előrebecslések

Cenzusok, mint a demográfiai előrebecslések alapjai

A népszámlálás, mint az előzőekben láttuk, az országban, országterületen élő népesség teljes körű megismerését jelenti. A népesség-előrebecslés a népesség jövőbeni méretének becslését jelenti. Tágabb értelemben a demográfiai előrebecslés a népesség szerkezetének részletes összetételének előrebecslését jelenti. A demográfiai előrebecslések általában a népszámlálás jelenti az alapvető kiindulópontot.

1. ábra

A népesség-területi megismerés két népszámlálási láncán

³ Lásd erről pl. Fóti J.-Lakatos M. A rendszerváltozás hatása a foglalkoztatásra. Munkatudományi tanulmányok. Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány, 1998.

⁴ Falussy Béla: Jövedelmet kiegészítő munkák a KSH életmód-időmérleg felvétele alapján In: A munkaerő keresletét és kínálatát alakító folyamatok, 2002 (Szerk. Laky T.) Foglalkoztatási Hivatal – OFA, Bp. 2002.